

הרהורים על הנס ומשמעותו לדורנו

גדעון אדמנית

אקדים ואומר שאין לי שום יומרה למצות את נושא הנס, אלא רק להעלות - כלשון הכותרת - הרהורים שונים שיש בהם לתרום, אולי מעט, להבהרת הנושא. ראשית, צריך להזכיר שיש הגדרות שונות של המושג נס. בעיקר מפורסם המושג "נס נסתר" (הדומיננטי במשנת הרמב"ן) לעומת "נס גלוי". "נס גלוי" ("אות" או "מופת" בלשון התורה), הוא נס במשמעות הרגילה שפירושו שינוי ברור של חוקי הטבע, או ביצוע תופעת טבע נדירה בעיתוי ו/או במקום מסוים על-פי הכרזת נביא מראש. "נס נסתר" היא התרחשות טבעית לחלוטין שניתנת להתפרש כרצף טבעי אך המאמין יכול - ואף צריך - לראות בה את יד ה'. אנו נתייחס להלן בעיקר לנס הגלוי משום שלעניות דעתי אליו מתכוונים בדרך כלל במושג זה ואליו כמהים בריות רבות בשאיפתם לימות המשיח וכדומה.

א. הנס במקרא

בתורה ובנביאים ראשונים הנס ממלא מקום מרכזי, לעיתים כצורך קיומי כדוגמת קריעת ים סוף והירדן, ירידת המן והשל, אולם עיקר תפקידו הינו למען "ספר שמי בכל הארץ", "למען תדעו כי אני ה' בקרב הארץ" ו"ש"אין כמוני בכל הארץ". ואכן, אין להכחיש שניסים גדולים כאלו משיגים מטרת אמונית נשגבות; "ויאמן העם" לאחר האותות שחולל משה, פרעה המודה כי "ה' הצדיק ואני ועמי הרשעים" לאחר מספר מכות, שירת הים אחרי קריעת ים-סוף ("ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל במרכבה"), "ה' הוא האלוהים" אחרי ירידת אש מן השמים על ידי אליהו ועוד. אולם, לאמיתו של דבר, הצלחה זו הינה שטחית וזמנית בלבד. אם נבדוק נגלה בקלות רבה, כפי שהעיר ישעיהו ליבוביץ פעמים רבות, שהשפעת הנס היתה לטווח קצר ביותר. פרעה, כידוע, "שוכח" מהר את אמונתו, אך גם בני ישראל הופכים את עורם שלושה ימים אחר קריעת ים סוף בהטיחם "היש ה' בקרבנו אם אין!". אף במקרים בהם נעשה נס על מנת להוכיח את מציאות ה' או את אמיתות הנבואה, כפי שהיה בשעה שפצתה האדמה את פיה אצל קורח, מתלוננים העם למחרת היום: "מדוע המיתם את עם ה'", ואלהו אומר על העם שזה עתה הצהיר בהתלהבות על אמונתו באלוהים "הרגו את נביאיך..ואוותר אני לבדי" (מלכים א, יט). דור המדבר שהיה משופע בניסים, הוא ההוכחה החזקה ביותר לחולשת כוחו של הנס להשפיע באופן עמוק על ליבו ותודעתו של האדם ומשה בספר דברים מבטא מספר פעמים את האכזבה העמוקה מן העם (למשל לא, יז).

מאידך, ראויה לתשומת לב העובדה שהנס לא נמצא במרכז התודעה הדתית וכמעט שחסר בחלק ניכר של המקרא. הוא אומנם מופיע בחלק מספרי המקרא אך המקום שהוא תופס הינו מצומצם ושולי. מכל ספרי החכמה, המגילות, והכתובים הוא בכלל נעדר ובמקומו בולטת התודעה הדתית של יראת ה', ערכי הצדק, המשפט החסד והרחמים. כבר כאן, על הרקע המקראי בלבד, עולה בליבנו ההרהור שמא הנס הוא "צורך שעה" לעם (שהיה שרוי מאתים ועשר שנים בתוך התרבות המצרית האלילית ואחר כך

בארץ כנען הדומה למצרים ושמה אף גרועה ממנה), צורך אשר בפועל הצליח במידה מועטה בלבד, ולכן הוא מאבד את מרכזיותו ואף את חשיבותו כבר אז. דוק היטב בדבר, באומרו שהנס טפל ואף נעדר בספרים רבים במקרא (בתורה ולא רק בנביאים ובכתובים) לא ניסינו לטעון שתודעת מציאות ה' והשגחתו לא קיימת. אדרבא אולי דווקא על רקע "עולם כמנהגו נוהג" ו"מה שהיה הוא שיהיה ואין כל חדש תחת השמש" של קהלת (א,1), בולטת יותר תודעת "ודע כי על כל אלה יביאך האלוהים במשפט" (יא,ט). אולי יראת האלוהים של יוסף "ששם שמים שגור בפיו" אף בעומדו לפני פרעה (בראשית מא, כח-לט) מלמדת שאמונה בה' המשגיח ומעורב בהיסטוריה, מציל ומחיה, אך גם גוזר, מכה, ומעניש, מצויה ואיתנה בליבות המאמינים ללא כל צורך עבורם באות ובמופת. יתירה מזו, ניכר שספר בראשית כולו משדר באופן ברור וחד משמעי את המסר שה' הוא "בעל הבירה" המתגלה, ומצווה ומעניש במידה כנגד מידה ולעיתים באופן מיידי ונחרץ. ברור גם כי מגילת אסתר (בה נעדר שם ה'!), ואף ספרים אחרים בהם נעדר הנס בגלוי נתחברו באותה רוח.

ב. הנס בחז"ל

בחז"ל אנו מוצאים מגמות שונות. מחד קיימים מדרשים רבים המספרים על ניסים ממשיים שהתרחשו, הפעם לא לנביאים ובוודאי לא לעם רב, אלא בעיקר ל"חסידים ואנשי מעשה" כחוני המעגל, חנינא בן דוסא, נקדימון בן גוריון ועוד. סיפורי הניסים סובבים לרוב סביב בעיית עצירת גשמים הגורמת לבצורת ולסבל רב. חלקם מתרחשים על רקע ואוירה של עוני ודלות.

מאידך חז"ל ערים לגבולות השפעתו ואף לבעייתיותו של הנס. ידועה, למשל, מימרתו של רבי אבא בברכות על הפסוק "ענני ה' ענני" (תפילת אליהו בהר הכרמל): "ענני-שתרד אש מן השמים וענני-שלא יאמרו מעשי כשפים הם". כלומר, כבר כאן, אם כי לא בניסוח פילוסופי כבהלכות "יסודי התורה" (פרק ח') של הרמב"ם עולה הקביעה כי הנס אינו מוכיח כלום משום שניתן לטעון שהוא אחיזת עיניים. בעצם אין בכך כל חידוש שהרי כבר בפרשת נביא שקר נאמר דבר זה בפירוש (דברים יג, ב-ו). אין ספק שהאמונה באפשרות הנס קיימת בחז"ל אך היא אינה מצביעה בהכרח על זכותו של בעל הנס (זאת בניגוד לרוח המקרא בענין זה בדרך כלל). כך למשל מוכרת הברייתא בשבת (נג:): המספרת על נס שנעשה לאחד שמתה אשתו ונעשו לו דדין להיניק את בנם. על דברי רב יוסף הסובר "כמה גדול אדם זה שנעשה לו נס כזה" חולק אביי תלמידו ואומר "כמה גרוע אדם זה שנשתנו לו סדרי בראשית" (ומענין שאף רב יוסף במקום אחר במסכת שבת סובר "דלמא מנכי לי מזכותא דעלמא דאתי" על נס שנעשה לו).

דומה שסיפורי הניסים שארעו ליחידים באים להדגיש את תודעת ההשגחה הפרטית על רקע ההסתר האלוהי במישור הלאומי (חורבן המקדש, כשלונות המרד הגדול, מרד טריינוס, ומרד בר-כוכבא, ההמונים שנהרגו ונטבחו על ידי הרומאים בתבוסות כואבות אלו, ובכלל החיים בצל ממלכת רומא אדום הרעה). הניסים הפרטיים נועדו לחזק את הגישה האומרת "לא עזב ה' את הארץ" ו"לא יטוש ה' עמו ונחלתו לא יעזוב".

אין ספק שבספרות חז"ל, בה שולט אתוס המחלוקת, מצויות דעות ומגמות שונות ביחס לנס. אינו דומה רבי אליעזר העושה ניסים (כך לפי הסיפור בבבלי ובירושלמי) על מנת להוכיח את עמדתו ביחס לטהרת

"תנורו של עכנאי" לרבי יהושע הדוחה כל התערבות ניסית ביחס לדיון הלכתי ("לא בשמים היא"). יתרה מזו, דומה שחלק מן הסוגיות על מעשי הניסים לא משקפות בהכרח ניסים שקרו בפועל אלא מטרתן להעביר מסר חינוכי שכך ראוי שיקרה אילו היה עולמנו שקוף בהשגחת ה' עליו, או מסר הלכתי שאם תלמידי חכמים מתנצחים זה עם זה בהלכה אסור לערב בלימוד כזה ניסים או נביאים. לעיתים ניתן להעלות על ידי ניתוח ספרותי (כגישתו הידועה של פרופ' י. פרנקל) בקורת מוסרית כלפי עושי הנס בניגוד לקריאה התמימה המשבחת ומעריצה כלפיהם. ראה למשל ביחס לחוני המעגל (תענית יט), שם מעבר לביקורת הגלויה "אלמלא חוני אתה...!" ישנה בקורת ברורה "מעוצבת" לאורך כל הסיפור! מעניינת ביותר ההקבלה בין סיפורי הניסים בספרות חז"ל לבשורות ב"ברית החדשה". כך למשל מסופר בברכות (לד:): על בנו של רבן גמליאל שחלה והוא שולחו לרבי חנינא בן דוסא שיתפלל עליו. במקביל לכך מסופר ביוחנן (ד, מז-נד) אודות איש מעבדי המלך השולח את בנו לישוע שירפאו. אך בעוד שהאחרון מספר את הנס שעשה ישו כאות לכך שישו הוא נביא או איש אלוהי מדגיש רבי חנינא בן דוסא כי "לא נביא אנוכי ולא בן נביא", והוא משתדל להצניע את מעשהו כמה שיותר (ע"ש). לבסוף נעיר כי, בדומה למה שהראינו בעיוננו במקרא, ה"נס האמיתי" (לא פחות מהנס הגלוי) הוא נסתר. על המשפט בברכת ההודאה "על ניסיך ועל נפלאותיך שבכל עת" אומר רבי אליעזר במדרש תהילים (ק"ו): "הרבה ניסים אתה עושה עמנו בכל יום ואין אדם יודע. ומי יודע אתה ה'". בהמשך דבריו הוא משווה את נס קריעת ים סוף לפרנסה. אמוראים אחרים מרחיקים לכת ממנו באומרם שהפרנסה גדולה מן הגאולה וקשה מקריעת ים סוף. אולי בשל אותה מגמה מבליטים חז"ל את יסוד פרסומי ניסא בפורים ובחנוכה אף על פי שלא קרה בהם שום נס גלוי (אם נתעלם מסיפור פך השמן שנעדר ברוב המקורות) ואעפ"כ היו נס גדול מפני שכך ראו בני הדור ההוא ומצאום ראויים לחוגם לדורות.

ג. הנס בהגות היהודית של ימי הביניים ובזמן החדש

לא נרחיב, במסגרת דיון זו, בניתוח השיטות ההגותיות השונות של ימי הביניים בנושא הנס. ברור שנוכל למצוא בהם כיוונים שונים המפתחים את המגמות השונות שקיימות כבר בחז"ל. המחלוקת בין ההוגים ימי הביניים מצויה בדגשים על האספקטים השונים של רעיון הנס. גם הרמב"ם האריסטוטלי לא שולל את מושג רצון ה' על היבטיו השונים (בריאה, התגלות, ניסים), אבל מגביל ומפרש אותו באופן שכלתני. הכרת ה' לדידו אינה על בסיס ניסים והתגלות שנעשו לבני ישראל אלא על סמך הכרה שכלית. התגלות ה' אינה חריגה טוטאלית מחוקי הטבע, כהסברו של ריה"ל, אלא הינה נחלת יחידים שלמי השכל המתחברים עם השכל הפועל והניסים עצמם נקבעו עוד בזמן בריאת העולם (פיתוח פילוסופי של מדרש חז"ל). לעומתו ניצב ריה"ל המשתית את האמונה באלוהים בכלל ובהשגחתו בפרט על בסיס החוויות הניסיות שקרו לעם ישראל ברבים ומפקפק בכוחו של השכל להגיע לקביעות מטא-פיזיות.

ובאשר לעולמנו המודרני מהו המקום שיש או שצריך להיות לנס בתודעתנו הדתית? מחד גיסא, לאור מסקנותיו של קאנט, צדק ריה"ל אשר הטרים מסקנות מודרניות בקביעתו כי אין לקבוע שום היגד מטאפיזי בעקבות התבוננות שכלית. אלוהים הוא "מה שמעבר", טרנסצנדנטי, ולכן כל היגד עליו או על

כוונותיו אינו בגדר האפשר מפני שיש בזה ערבוב מוחלט של שתי קטיגוריות השונות במהותן. אפילו ההיגד של "יש לאדם בחירה חופשית" הנובע מן האינטואיציה היומיומית אך מוקשה מן המדע הדטרמיניסטי שייך לתחום המטאפיזי שאי-אפשר להכריע לגביו.

לפי זה לכאורה, מתערער הבסיס לאמונה על פי הרמב"ם, אמונה המושגת על ידי התבוננות בטבע ובנפלאות הבורא המביאה לאהבת ה' ולהערצתו, אך גם להשגחת ה' על ידי התחברות עם השכל הפועל. ראשית, בשל הקביעה של קאנט שאי-אפשר להסיק כלום מן הפיזי אל המטאפיזי, ושנית, בגלל המהפכה הקופרניקאית של קאנט שאפילו ביחס לפיזי, המדע אינו יכול לדעת את הדבר כשלעצמו אלא רק את הופעתו כפי שהיא נתפסת על-ידי שכלנו ולפיכך אין בשלמויות מופשטות שכליות שהאדם משיג שום התחברות עם אלוהים (השגחה, אחדות שכל, משכיל, ומושכל, וכדומה).

אך מייד נשאל האם השקפת ריה"ל בדבר מרכזיות הנס והיתרון הסגולי המהותי של עם ישראל כמסוגל לקבל הנבואה יכולה להשתלב בנקל בתודעתנו המודרנית? מסופקני מאד. לבנו נעשה גם אף בתחום שניתן לראותו כביטוי מובהק להשגחת ה', הלא הוא ירידת גשמים (גבורות גשמים שהיא כתחיית המתים ולכן חז"ל השוו את "מפתח גשמים" ל"מפתח לידה" ו"תחיית המתים" שלא נמסרו לאדם) וזאת עקב התפתחות מדע המטיאורולוגיה. ברור שהעולם, הן הטבעי-פיזי והן ההכרתי שבו אנו חיים, הינו עולם הנוהג כמנהגו והוא הולך ומתפתח (בתחום המדעי טכנולוגי ולא דווקא במישור המוסרי) בזכות המדע הסיבתי דטרמיניסטי, ובהתאם לכך אנו צריכים לבנות, לבסס, ולעצב את אמונתנו.

מוכרת לנו הגישה המנסה ל"הציל" את תופעת הנס על-ידי היתלות בחוקי האי-וודאות שגילה המדע בתחום המיקרו ובתופעות שונות, כאוטיות, שלא ניתנות להסבר או לארגון, הן מבחינת מוגבלות נוכחית של המדע או בגלל מהות הקיום (עיין למשל בספר "ישעיהו ליבוביץ-עולמו והגותו" עמ' 314 ואילך והערה 22 שם). גישה זו מנסה להאחז ב"אי סדר" הנמצא בחלק ממדעי הטבע ומתעלמת מדומיננטיות הסדר הסיבתי במדעי הטבע שרק הוא זה שמאפשר את התפתחותה העצומה של התרבות האנושית במובן המדעי שכולנו נהנים מפירותיה יום יום והכרתנו העיקרית מושפעת ממנה.

האם יש להצטער על החלשות יסוד הנס בתודעתנו? כפי שראינו כבר במקרא ובחז"ל מצויה בקורת על מרכזיות ערך הנס בתודעה הדתית ואפילו ערעור על אמינותו בחלק מן המקורות. היטיב לנסח מגמה זו, כמדומני, פרנץ רוזנצוויג באומרו שאמונה אמיתית, יכולה להיות רק בעולם בו הסמבטיון איננו שובת בשבת כי אילו היה שובת לא היה מקום לאמונה. המאמץ להאמין בעולם (העלם) בו הטבע (גימטריה אלוהים) נוהג כמנהגו הוא מהותי לאמונה גופא. חז"ל כבר הדגישו זאת במסכת עבודה זרה באומרם שעל-פי דין אדם שגנב זרע וזרעו אמור היה הזרע שלא לצמוח ומי שבא על הערווה ראוי היה שלא יולד ילד אלא עולם כמנהגו נוהג (כלומר כך הוא לכתחילה כאידיאל) ושוטים שחוטאים עתידים ליתן את הדין על מעשיהם.

מאידך, אי אפשר ואף אסור לעקור את ייתכנותו של הנס הגלוי, וזאת כפועל יוצא מן האמונה הבסיסית בבריאת העולם. המדע העכשווי אומנם איננו מסוגל להוכיח מושגים מטאפיזיים אלו אך גם לא יכול ולא מתיימר לסותרם.

אולם, למרות האמור נוטה אני בעקבות התודעה הדומיננטית של מחברי התפילות ותודעת הבריאה, ההתגלות, והגאולה צריכה להיות, לעניות דעתי, לא בכוון של ריה"ל (הנס המוכיח את מציאות ה',

השגחתו, סגוליות עם ישראל וכו') אלא בכיוון התודעתי מוסרי. כיוון תודעתי מוסרי זה אמור לשקף את הבריאה באספקלריה אשר תשמש תשתית להכרת תודה ולראיה אופטימית של העולם הזה על רקע שירת כל היקום לאלוהים "המחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית". מגמה זו אמורה להאיר את רעיון ההתגלות באופן שיהווה מקור לחברה לומדת ומלמדת, שומרת ומקיימת מסורת שיש בה גם מן החידוש כי "אין בית מדרש בלא חידוש". העקרון האחרון, עקרון הגאולה, יהווה מסד למאבק מתמיד ברוע, בסבל, בשיעבוד וביצר הרע, כחיקוי למידות האל: "מה הוא משפיל גאים מגביה שפלים מתיר אסורים אף אתה היה כך". ושוב כאסירות תודה על התורה שזכית לה המאפשרת ומבשרת תדיר על יסוד השינוי, התשובה, והגאולה שהארץ והעולם כולו יכול ומסוגל להתקרב בתהליך אינסופי עדיה. במוכן זה הטרימו חז"ל באלפי שנים את ההכרה שלנו הבתר-קאנטיאנית שאינה מתיימרת (בניגוד לאסכולות הסוכלסטייות של רמב"ם וריה"ל בימי הביניים) לומר כלום על אלוהים אלא רק על תודעתנו הדתית. ברוח זו מרחיב "נפש החיים" בחלק ב' את הדיבור על כך שכל מושגינו על אלוהים הינם לא על אלוהים עצמו ש"לית מחשבה דתפיסה ביה כלל" אלא רק על תודעתנו. בעקבות הכרה זו צועד גם הרב קוק התומך מאד בחשיבה המהפכנית האבולוציונית של דארווין או בהשקפה הפאנאנטיאיסטית (שפינוזה מזוכך) לא בגלל שיקולים מטאפיזיים אלא עקב מניעים הכרתיים תודעתיים; אם ההשקפה המונותאיסטית של הרמב"ם יוצרת ניכור האדם כלפי עצמו ברי שיש להעדיף את ההשקפה הפאנאנטיאיסטית החסידית על פניה ללא שום יומרה אונטולוגית!

גם ההתבוננות בטבע יכולה להביא לאהבת ה' והערצתו באמצעות ההתבוננות ביופיו האסתיטי ובחוכמה העצומה כפי שהיא נתפסת בשכלנו היחסי. זאת אף אם נגרוס שהמדע לא יודע את ה"דבר עצמו" (הנחה שהיא עצמה לא הכרחית!). מיטיב לבטא זאת הרב סולוביצ'יק במסתו "ובקשתם משם" באומרו שהמדע רק מסביר את אורך הגל של צבע זה או אחר אך לא מסביר את הקשר ביניהם ואת הווצרותת ההרמוניה הנפלאה שבטבע. אף ישעיהו לייבוביץ השכלתן ראה בהתבוננות בקשר המסתורי הנפלא בין הגוף והנפש נס "רופא כל בשר ומפליא לעשות" והתפעל תמיד מניסוחו של הרמ"א על ברכה זו "מבשרי אחזה יה".

